

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949
Cilt | Volume 4 Sayı | Number 2
Aralık | December 2025

Merînî Dönemi Mağrib Tıbbına Kısa Bir Giriş
A Brief Overview of Medicine in the Marinid Period

Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Doç. Dr.
Tekirdağ Namık Kemal University / Faculty of Theology, Islamic History and Arts, Assoc. Prof.
Tekirdağ, Türkiye

ztamdogan@nku.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-9128-4026> <https://ror.org/01a0mk874>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Received: 21 Eylül 2025
Kabul Tarihi | Accepted: 26 Aralık 2025
Yayın Tarihi | Published: 31 Aralık 2025

Atıf | Cite As

Gözütok Tamdoğan, Zehra "Merînî Dönemi Mağrib Tıbbına Kısa Bir Giriş" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi
Araştırmaları Dergisi, (Aralık/December, 2025) 4/2

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermedi i teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Grant Support: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

A Brief Overview of Medicine in the Marinid Period

Abstract

The Marinid dynasty, a member of the Zenate tribe, a major branch of the Berbers that originated in the Maghreb and spread throughout almost the entire Maghreb, ruled over several cities in both the Maghreb and Al-Andalus between 1196 and 1465. Their contributions to the advancement of knowledge in the cities they ruled included construction activities, support for scholars and students, facilitating the establishment of religious institutions, rewarding scholars, inviting scholars to the Maghreb, and encouraging the production of scholarly works. Among the Marinid rulers, Sultan Abū al-Ḥasan and his son Abū Inān were particularly prominent for their patronage of knowledge and learning.

The search for a cure for illness, health, and hygiene has been a fundamental concern in human history. The material and intellectual knowledge accumulated in this quest led to medical knowledge, and knowledge and experience combined, influenced, and were influenced by each other. This accumulation, which rose to civilization through encounters and translations during the Abbasid period, laid the scientific foundation not only for the Mashriq but also for the Maghreb and Andalusia, paving the way for their development. The Marinids were one of the North African Islamic states that benefited from this accumulation.

This study aims to provide an overview of the history of medicine during the Marinid period and to highlight the dynasty's contributions to medical development, which formed an important link in the chain of scientific activity on the western side of Islamic civilization and whose contributions left a profound impact on both the region and the Islamic world. The construction activities undertaken during their period to institutionalize medicine, the work of medical scholars, the influence of Andalusian and Mashriqi medical traditions, the therapeutic uses of plants, state support for mineral and thermal springs, and the widespread popular use of these treatment methods.

Keywords: Maghreb, Marinids, Morocco, Medical Science, Therapeutic Methods.

Merînî Dönemi Mağrib Tıbbına Kısa Bir Giriş

Öz

Berberîlerin büyük kollarından biri olarak Mağrib-i Evsat'tan çıkıp Mağrib'in hemen her tarafına yayılan Zenâte kabilesine mensup Merînî Devleti, 1196-1465 yılları arasında hem Mağrib hem de Endülüs'ün bazı şehirlerinde hüküm sürmüştür. Hâkimiyet kurdukları şehirlerde ilmin gelişmesine katkıları; ilmî kurumları güçlendirme ve yenilerini inşa faaliyetleri, ulemayı ve talebeyi destekleme, rihlelere imkân hazırlama, eser telifini taltif etme, Mağrib'e ulema daveti şeklinde olmuştur. Özellikle Merînî Sultanları Ebû'l-Hasan ve ardından yönetime gelen oğlu Ebû İnân bu hususta ön plana çıkan isimlerdir.

İnsanın hikâyesinde hastalıklara karşı şifa arama, iâdeti's-sıhh ve hıfzı's-sıhha en temel meselelerinden olmuştur. Bu arayışta oluşan maddî ve manevî birikimler kişiyi tıbbî bilgiye, eskiyle yeniye birleştirmeye, günceli etkilemeye ve etkilenmeye götürmüştür. Abbâsiler Dönemi'nde kültürler arası etkileşim ve tercümelerle medeniyet seviyesine çıkmış olan bu birikim sadece Meşrik'in değil Mağrib'in ve Endülüs'ün de ilmî altyapısını oluşturmuş; gelişmelere imkân hazırlamıştır. Merînîler de bunlardan faydalanan Kuzey Afrika İslâm devletlerinden birisidir.

Bu çalışmada İslâm medeniyetinin batı tarafında ilmî faaliyet zincirine bir halka eklemiş olduğunu düşündüğümüz ve ayrıca bu katkısının içerisinde yer alan tıbbî gelişmelerin hem bölge hem İslâm coğrafyasına etkili izler bıraktığını belirttiğimiz Merînîler'in tıp tarihine, tıbbî gelişmelere katkılarına örneklerle giriş yapmak hedeflenmiştir. Onların döneminde tıbbiyenin kurumsallaşması için yapılan inşa faaliyetleri, tıp ulemasının çalışmaları, Endülüs ve Meşrik etkisi, bitkilerin sıhhiyede kullanım özellikleri, kaynak sularının devlet desteğiyle kullanımının kolaylaştırılması ve halk tarafından tercih edilmesi kısaca bahsedilecek konular arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mağrib, Merînîler, Fas, Tıp İlmi, Tedavi Yöntemleri

Giriş

Merînîler, Mağrib bölgesinde Eski Fas (Fasü'l-Atîka), Yeni Fas (Fasü'l-Cedîde/Medînetü'l-Beyzâ), Merakeş, Ağmât, Âsefi, Enfa (Anfâ), Âzemmûr, Tît, Selâ, Usayla, el-Arâiş, Tanca, el-Kasrû's-Sağır, Sebte, Bâdis, Titvân, Melîle, Tâzûte, Miknâs, Tilimsân, Vecde, Medyûne, Hüneyin, Vehrân, Tîmzeğrân, Şerşel, Tûnt, Tenes, Cezayir, el-Kasabât, Mâzûne, Milyâne, el-Midye topraklarında hüküm sürmüşlerdir. Bu şekilde güneyde Sahrâ'dan kuzeyde Cebelitârik'a, batıda Atlas Okyanusu'ndan doğuda Berka'ya kadar uzanan bölgeye hâkim olmuşlar, bu bölgenin tamamını yahut bir kısmını üç asra yakın yönetmişlerdir.¹

Bu çalışma ile Merînîler öncesi Mağrib'de tıp alanındaki gelişmelere kısaca değinildikten sonra onların sağlık ve tıp alanında attıkları adımlar, Meşrik ve Endülüs'ten aldıkları destekler, tıp medreseleri, hastaneler, bazı tabipler, tıbbî eserler ele alınmış, adeta dönemin tıp tarihine ve sağlık kültürüne bir giriş yapılmıştır. Çalışma, Endülüs ve Mağrib tıp tarihi çalışmalarına katkı sağlamak amacıyla dönemin kaynakları ve çağdaş araştırmalar kullanılarak hazırlanmıştır.

Mağrib coğrafyasında tıp ilminin ve hastanelerin gelişim süreci, farklı siyasî hanedanların hâkimiyet dönemlerinde çeşitlenmiş ve sistemli hale gelmiştir. Roma döneminde Yunan tıbbının etkileri Mağrib coğrafyasına, özellikle de Tunus'a ulaşmıştı. Bununla birlikte, kurumsal anlamda ilk hastanenin varlığına Ağlebîler Dönemi'nde (800-909) rastlanmaktadır. Nitekim dördüncü emir Ziyâdetullah (817-838) yönetiminde Kayrevan'da inşa edilen bu ilk hastane, Mağrib bölgesinin tıp kurumları arasında ilk sırayı almıştır. Kayrevan Ulu Camii, yalnızca bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda tıp eğitiminin de verildiği bir merkez olmuş; tabip Yahyâ b. Ömer el-Kenânî burada tıp dersleri vermiştir. Ancak tıp âlimi ve aynı zamanda tıp tarihçisi olan Süleyman b. Hassan b. Cülcül'ün (ö. 384/994) ifadesiyle Mağrib'e tıp ilmi sistemli bir şekilde,² Ağlebî emiri II. İbrahim'in (875-902) daveti üzerine 264/877 yılında Bağdat'tan gelen İshak b. İmrân (ö. 290/903) zamanında başlamıştır. O, ilim tahsilini Abbâsî halifelerinin hekimlerinden almış, tedavisindeki isabet ve hastalarını kısa sürede iyileştirmesiyle şöhret kazanmıştır. Mağrib bölgesinde yetiştirdiği hekimler arasında oğlu Ali, İshak b. Süleyman, Ebû Bekir b. el-Cezzâr ve Saîd es-Sıkkîlî zikredilebilir. Onun tıpla ilgili te'lifleri arasında *Kitâbü'l-edviyeti'l-müfrede*, *Makale fi'l-malinhulya (melankoli)*, *Makale fi'l-istiksâ*, *Makale fi ilel'l-kulunc*, *Kitâbü fi'n-nabz*, *Kitâbü fi'l-bevl min kelâmi Ebukrat* ve *Câlînûs* yer almaktadır.³ Dolayısıyla Abbâsîler, Batı İslam dünyasını tıp birikimiyle etkilemiş ve zenginleştirmiştir. Cündişâpur Tıp Okulu'ndaki müderris ve talebelerin Bağdat'a göç etmesi; Bağdat Sarayı'na davet edilen başhekim Buhtîşû ve ailesinin gerek tıpla ilgili hizmetleri gerekse klasik eserlerin tercüme edilmesine katkıları; halifelerin hastane yaptırarak bunları vakıflarla güçlendirmeleri, Abbâsîler devrinde tıp alanında yaşanan gelişmeler arasında yer almaktadır.⁴ Bağdat merkezli oluşan bu tıbbî gelişim ve sağlık hizmetleri, hac ve ilim rihleleriyle Meşrik'e gelen Mağrib ve Endülüslüleri de cezbetmiş; tıp öğrencileri, tahsilleri sonrasında elde ettikleri ilmî birikimi, telif eserlerle birlikte memleketlerine taşımışlardır.

¹ Bu çalışma 2014 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Gülgün Uyar danışmanlığında tarafımızca tamamlanan doktora tezinden üretilmiştir. bk. Zehra Gözütok Tamdoğan, *Mağrib'in Unutulan Hanedanı Merînîler (592-869/1196-1465)* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023).

² İbn Cülcül, *Tabakatü'l-Etibba ve'l-Hükemâ*, nşr. Fuâd Seyyid (Beyrut: by., 1985), 84.

³ Yahluf İmân, *el-Manzûmetü't-Tıbbiyye fi Bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî mine'l-Karn 2 h. ilâ Gâyeti'l-Karni 8 h./ 8-14m.* (Cezair: Camiatü 8 May 1945 Guelma, Yüksek Lisans Tezi, 2016-2017), 37-39.

⁴ Nurullah Fırat, "Abbâsîler'de Büveyhî Hâkimiyeti Sonuna Kadar Bağdat Merkezli Sağlık Kuruluşları", *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2024), 3-5.

Mağrib tabipleri arasında zikredilmesi gereken önemli kişilerden biri, el-İsrâîlî lakabıyla tanınan Yahudi hekim ve filozof İshak b. Süleyman'dır (ö. 341/953'ten sonra). Göz hastalıkları uzmanı olan bu hekim, İskenderiye'den Kayrevan'a gelmiş ve özellikle Mağrib ile İfrîkiye'deki Yahudi cemaatleri arasında itibar kazanmıştır. Ağlebîler ve Fâtımîler döneminde hizmet vermiştir. Eserleri arasında *el-Medhal ile's-sinâ'ati't-tıbbiyye*, *Kitâbü'n-nabz*, *makaletü fi'l-kuhl* sayılabilir. Önemli tabiplerden bir diğeri hekim ve eczacı olan İbnü'l-Cezzâr el-Kayrevânî'dir (ö. 369/980). Tıpla meşgul ve meşhur bir aileden gelmiş, Mağrib'de tıp ilminin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Eserleri arasında *Kitâbü'l-havâs*, *el-İ'timâd fi'l-edviyeti'l-müfred*, *Risale fi ebdâli'l-akâkîr*, *Risâletü fi'z-zükâm ve Esbâbi ilâcihi* sayılabilir. Kayrevanî, tıp ve diğer ilimlere dair yirmi dört kantar hacminde eser bırakmıştır. Ağlebîlerin ardından bölgeye hâkim olan Fâtımîler Dönemi'nde tıbbî çalışmalar ilerlemeye devam etmiş; Yunan menşeli tıp kitaplarının tercüme edilmesi, hekimlerin ve ilmî rihlelerin emirler tarafından desteklenmesi bu dönemin öne çıkan özellikleri olmuştur. Kayrevan'daki medreselerde yetişen ve ismi yukarıda geçen İshak b. Süleyman, Fâtımî Dönemi'nin önde gelen hekimlerinden biri olarak zikredilmektedir. Mağrib'de Murâbitlar (1056-1147) ve Muvahhidler (1130-1269) dönemindeki tıbbî gelişmeler dikkate değerdir. Endülüs'ün ilmî faaliyetlerinden ve özellikle tıp eğitimi ve kitaplarından etkilenen bu hanedanlar, Fas, Merakeş ve Kayrevan'daki medreselerde tıp ilminin ilerlemesi için çaba sarfetmişlerdir. Özellikle Muvahhid Sultanı Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Yûsuf'un 585/1189 yılında Merakeş'te inşa ettirdiği bîmâristan, dönemin önemli mekânlarından biridir. Bahçesinde göletler, ağaçlar ve çeşitli çiçekler bulunan bu hastane, yalnızca tedavi hizmetleriyle değil, mimarî düzenlemeleri ve zengin tefrişatıyla da dikkat çekmiştir. Günlük otuz dinar ilaç masrafı ayrılması, devletin sağlık hizmetlerine ve hastalara yönelik hassasiyetini göstermektedir.⁵

Mağrib'de veba başta olmak üzere yaygın ve salgın hastalıklara dair korunma ve tedavi yollarını içeren çeşitli eserler telif edilmiştir. Bu tür çalışmalar Endülüs ve de Mağrib tabipleri tarafından kaleme alınmıştır. Bunlar arasında botanik ve tıp âlimi ve aynı zamanda tıp tarihçisi olan İbn Cülcül zikredilmelidir. Onun tıp alanındaki eserlerinden biri, şifalı bitkileri konu alan *Tefsîru esmâi'l-edviyeti'l-müfredeti min kitâbi Diskorides*'dir. Bu eser, cerrahî alanında yöntem geliştiren ve tıp alanında ansiklopedik bir eser olan *Kitâbü't-tasrîf*'in müellifi Zehrâvî'nin⁶ (404/1013) de kaynakları arasında yer almış olması bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.⁷ Yine Endülüslü meşhur nebâtât âlimi ve eczacı Ebû Bekir Hâmid b. Semhûn (ö. 392/1001), *Câmiu'l-ekvâli'l-kudemâi ve'l-muhaddisîn fi'l-edviyeti'l-müfredeti* adlı eserin müellifidir.⁸ Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî el-Cürcânî (ö. 401/1010) de *Risâle fi tahkîki emri'l-vebâ ve'l-ihtirâzi minh ve İslâhihi izâ veka'a* adlı kitabıyla veba konusunda önemli bir katkı sağlamış olup, bu eser Mağrib'de kullanılan tıp risalelerinden biridir.⁹ Faslı Muhammed b. Yûsuf el-Mezdağî (ö. 655/1257) veba üzerine kaleme aldığı *Makâl iza nezele'l-vebâ fi arz-ı kavm* adlı eseriyle Mağrib tıp tarihinde mühim bir yere sahiptir.¹⁰ Endülüs'te yetişen tıp alimleri ve hekimlerinden Harrânî kardeşler (364-

⁵ İmân, *el-Manzûmetü't-Tıbbiyye fi Bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 40-46, 68-71.

⁶ Esin Kâhya, "Zehrâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/189-191.

⁷ Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *el-Eğdiyetü ve'l-Edviyetü inde Müellifi'l-Garbi'l-İslâmî* (Dârü'l-Garbi'l-İslâmî), s. 17-18; Bin Aslûn Zehra-BelHezîl Cihâd, *el-Maraz ve'l-Vebâ min Hilâli'l-Müellefâtü't-Tıbbiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî el-Karneyn: (4-8h/10-14m)* (Cezair: Teati Camiatü İbn Haldûn, Yüksek Lisans Tezi, 2020-2021), 9.

⁸ Müellifi Meçhûl, *el-İstîsâr fi Acâibi'l-Ebsâr*, thk. Sa'd Abdülhamîd Zağlûl (Dârülbeyzâ, 1985), 176.

⁹ Zehra-Cihâd, *el-Maraz ve'l-Vebâ min Hilâli'l-Müellefâtü't-Tıbbiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 9.

¹⁰ Muhammed Abattouy, "Dirâsetü'l-Vebâ ve Sübûlû't-Teharrur minh", *Mecelletü'l-Evbie fi't-Tıbbi'l-Arabî ve fi't-Târîhi's-Sekâfi ve'l-İctimâî* 22 (2022), (1-29), 12.

399/975-1009), İbn Cülcül, Zehrâvî, Zühr ailesi, İbn Baytar (ö. 645/1248) gibi isimler¹¹ Mağrib'in tıp alanındaki en temel kaynakları arasında yer almaktadır.

1. Merînî Dönemi Tıp Tarihi

Merînîler Dönemi, Mağrib tarihinde sadece siyasî ve askerî gelişmelerle değil, aynı zamanda ilmî ve tıbbî sahada gelişmeler ve kurumsallaşmasıyla dikkat çeker. Bu süreçte tıp ilmi ve hastaların tedavi edilmesi hem saray himayesi hem de halkın vakıflar yoluyla sağladığı katkılar sayesinde kayda değer bir ilerleme göstermiştir. Sultanların bizzat hastaneler inşa ettirmesi, tıp ilminin önemli medreselerde tahsil edilmesi bu sürecin gelişmesine, sürekliliğine etki etmiştir.

Merînî Sultanı Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Abdilhakk'ın 685/1286 yılında Fas'ta inşa ettirdiği Sîdî Ferec Bîmâristanı, özellikle fakir ve kimsesiz hastaların tedavisine imkân sağlamıştır. Burada akıl hastaları, âmâlar ve cüzzamlılar ücretsiz tedavi edilmiş; onların yiyecek, giyecek ve barınma ihtiyaçları giderilmiştir. Dönemin önemli doktorlarının istihdam edildiği hastanenin masrafları vakıflar tarafından karşılanmış, Yahudilerden alınan cizyeler de bu amaçla kullanılmıştır.¹² Bîmâristanın Attarîn Çarşısı civarındaki konumu, hastaların ilaca ulaşımını kolaylaştırmış; Karaviyyîn Camii'ne yakınlığı ise buradaki tabiplerin hem eğitim faaliyetlerine katılmalarına hem de hastanede görev yapmalarına fırsat vermiştir.¹³ Sultan Ebü'l-Hasan (1331-1351) döneminde bu hastane çeşitli bölümler eklenerek geliştirilmiş; hastalara, refakatçilerine ve muhtaç kimselere yemek ikramı yapılır olmuş, tüm bu hizmetler için maaşlı görevli sayısı artırılmıştır.¹⁴ Bu hastane dışında Ebü'l-Hasan'ın Sela'da inşa ettirdiği Medresetü'l-Uzmâ da tıp ilimlerine tahsis edilmiştir.¹⁵

Ebü'l-Hasan'ın ardından yönetime gelen oğlu Sultan Ebû İnân (1348-1358), sağlık hizmetlerini destekleyen önemli adımlar atmıştır. Nitekim çeşitli hastaneler inşa ettirmiş, tıp medreselerini desteklemiş, hastaların tedavisi ve ilaçlarının temini için düzenli harcamalarda bulunmuş, ayrıca hastanelere vakıflar bağışlamıştır.¹⁶ 1357 yılında çıktığı sefer ve ziyaretler esnasında uğradığı Selâ şehrinde daha önceden yaptırdığı hastaneyi ziyaret etmiştir. Bu hastanenin inşasında İbn Sinâ'nın *Kitâbü's-şifâ*'sında zikredilen ve hastanelerin mekân ve yapılarında dikkat edilmesi gereken özellikler göz önünde bulundurulmuştur. Bu sebeptendir ki hastane deniz kenarında konumlandırılmış ve hastaların rahatı için geniş olarak yapılmış, hastanede her hastalığın tedavisi için bölümler ayrılmış, ilaçların hazırlandığı eczane eklenmiştir. Nümeyrî'nin (ö. 780/1378) ifadesiyle "hastalar misafir gibi ağırlanmış ve iyileşinceye kadar rahatları için her türlü destek verilmiştir."¹⁷ Mağribli ünlü seyyah İbn Battûta (ö. 770/1368), Sultan Ebû İnân'ın, halkının sağlıkla ilgili tüm ihtiyaçlarını güzel bir şekilde giderdiğini; özellikle her şehirde hastaneler yaptırdığını, buralara tayin edilen doktorlar ve hasta giderleri için vakıflar tahsis ettiğini ifade etmektedir.¹⁸

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Hilmi Keleş, "Endülüs'te Tıp Bilimi" *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2022), 54-75.

¹² İbn Ebû Zer' el-Fâsî, *ez-Zehîratü's-Seniyye fî Târîhi'd-Devleti'l-Merîniyye* (Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972), 91; es- Selâvî, *Kitâbü'l-İstîska li-Ahbârî'l-Garbi'l-İslâmî*, thk. Muhammed ve Ca'fer en-Nâsırî, 1-8 (Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1954), 3/65; Nidâl Müeyyed el-A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye alâ Ahdi's-Sultan Yûsuf b. Ya'kûb el-Merînî* (685-706/1286-1306) (Câmiatü Musul, Yüksek Lisans Tezi, 1425/2004), 119.

¹³ Abdüllatif el-Hallâbî, *el-Hiref ve's-Sanâî' ve Edvâruhe'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye bi-Medineti Fas Hilâle's-Asreyn el-Merînî ve'l-Vattâsî* (669-960/1270-1550) (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2011), 126-127.

¹⁴ İmân, *el-Manzûmetü't-Tıbbiyye fî Bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 75.

¹⁵ İmân, *el-Manzûmetü't-Tıbbiyye fî Bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 23.

¹⁶ Ali Hâmid Mâhî, *el-Mağrib fî Asri's-Sultan Ebî İnân el-Merînî* (Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribî, 1986), 236.

¹⁷ İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî, *Feyzü'l-Ubâb ve İfâdâtü Kudsî'l-Âdâb fî Hareketi's-Saîdeti ilâ Kosantîne ve'z-Zâb*, thk. Muhammed İbn Şakrûn (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 203.

¹⁸ İbn Battûta, *Voyages D'Ibn Batoutah*, 4/347-348.

Merînî Dönemi'nde sultanların yanı sıra halk da sağlık hizmetlerine katkıda bulunmuştur. Venşerîsî'nin kaydettiği bir fetva kaydına göre, Mağrib halkından bir kişi mülkünü hastaneye vakfederek hastanenin bakımının yapılmasını, hastaların tedavi giderlerinin karşılanmasını sağlamış, yoksul hastaların iâşesini üstlenmiştir. Ayrıca halktan kişilerin özellikle cüzamalı hastalar için tesis ettiği vakıflar,¹⁹ toplumda sosyal dayanışma ve sağlık hususundaki hassasiyeti ortaya koymaktadır.

Merînî Dönemi'nin hekimlerine ve tıbbî faaliyetlerine bakıldığında ilk sıralarda Sultan Ebû Ya'kûb'un bağırsak ameliyatını gerçekleştiren Muhammed b. Ebî Cum'a et-Telâlisî yer almaktadır. Ayrıca şair olup Hz. Peygamber'i övdüğü kasideleri mevcuttur.²⁰ Gırnâtalı ve tıp mesleği ile meşgul olan bir aileye mensup Gâlib b. Ali b. Muhammed el-Lahmî (ö. 740/1340), Kahire'de bir mâristanda tıp tahsili görmüş, Meşrik tedavi yöntemlerini öğrenmiştir. Dönüşte Fas'a yerleşen Lahmî, Merînî sultanlarının hizmetine girmiştir. Tarihçi İbnü'l-Kâdî (ö. 1025/1616), onun tıpla ilgili birçok eser kaleme aldığını ifade etmektedir.²¹

Faslı ve Berberî kökenli olup Fas tarihine ait *Zehratü'l-âs* adlı eseriyle tanınmış İbn Şuayb Ahmed b. Muhammed el-Ceznâî (ö. 748/1348) ise önce Tunus'ta Ya'kûb ed-Derrâs'tan daha sonra ise Gırnâta'daki âlimlerden aldığı bilgilerle tıp tahsilini tamamlamıştır. Ceznâî, Merînî yönetiminde tabiplik ve Divânü'l-inşâda kâtiplik yapmıştır. Merînî emirleri tıp alanında çalışmalar yapması ve ilmî açıdan ilerleyebilmesi için kendisine maaş bağlamış ve çeşitli hediyeler takdim etmişlerdir. Özellikle Sultan Ebü'l-Hasan'ın kâtipliğini ve taundan vefat edinceye kadar doktorluğunu yapmıştır.²² 719/1320 yılında Sebte'de idari göreve tayin edilen Ebü'l-Kasım Muhammed b. Yahyâ el-Azeî (ö. 1366), Gırnata'da tıp tahsili görmüş, tıp alanında eserler kaleme almıştır. Tekrar Fas'a dönünce Merînî sultanının kâtipliğini yapmıştır.²³

Merînî dönemi kadın tabipleri arasında Âişe bint el-Ceyyâr, akrabası Ebû Abdullah eş-Şerîsî'den tıp eğitimi almış ve özellikle ilaç hazırlama hususunda ün kazanmıştır.²⁴ İlm-i teşrih (anatomi) ve cerrahîde maharet kazanmış olan İbn Gâlib el-İdrîsî el-Fâsî (ö. 801/1398) ise özellikle hacamat sanatında annesinden aldığı eğitimle öne çıkmıştır. Daha sonra medreselerde tıp eğitimi almış, cerrahî ameliyatlarda tanınır olmuştur.²⁵

Merînî Dönemi tıbbî eserler ve risaleler arasında yer alan Ebü'l-Hasan Ali el-Anesî el-Merraküşî'nin özellikle bulaşıcı hastalıklar hususunda manzum bir tarzda kaleme aldığı *Ercûze fi'l-alakâti'l-cinsiyye ve'l-emrâzi's-seriyye* adlı eseri önemli bir yerde durmaktadır. Yine bulaşıcı hastalıklar arasında yer alan ve Afrika topraklarını da oldukça etkileyen veba hususunda Ali b. Abdullah b. Heydûr/Hîdûr? et-Tadelî el-Fâsî'ye (ö. 826/1422) ait olan *el-Makâmetü'l-hikemiyye fi'l-emrâzi'l-vebâiyye* adlı risâle sayılabilir. Eser, Mağrib'deki büyük veba salgını sırasında kaleme alınmıştır.²⁶

¹⁹ Venşerîsî, *Mi'yarü'l-Mu'rib ve'l-Camii'l-Mağrib 'an Fetâvâ Ehli İfrîkiyya ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, tahrir eden Muhammed Haccî v.dğr. 'Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1401/1981), 9/165, 7/38-39, 7/83-84.

²⁰ İmân, *el-Manzûmetü't-Tıbbiyye fi Bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 51-52.

²¹ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibâs fi Zikri men Halle mine'l-A'lâm bi'l-Medîneti Fas* (Rabat: Dârü'l Mansûr, 1973), 2/506.

²² Ebû Abdullah Lisânüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fi Ahbâri Gırnâta*, thk. Muhammed Abdullah İnân (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1393/1973); Muhammed İsâ Harîrî, *Târîhü'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-Asri'l-Merînî* (610/1213-869/1465) (Kuveyt: Dârü'l-Kalem, 1408/1987), 348-349.

²³ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibâs*, 1/119-121, 300; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 349.

²⁴ Abdullah Kennûn, *en-Nübüğü'l-Mağribî fi'l-Edebi'l-Arabî* (Beyrut: Dârü'l-Kitâb, 1961), 1/215.

²⁵ Muhammed b. Ahmed İbn Şakrûn, *Mezâhirü's-Sekâfeti'l-Mağribiyye* (Dârülbeyza: Dârü's-Sekafe, 1985), 228.

²⁶ İbn Şakrûn, *Mezâhirü's-Sekâfeti'l-Mağribiyye*, 228-229. Kara vebanın özellikle Memlük topraklarındaki etkisini hemen tüm boyutlarıyla kaleme alan ve literatüre önemli bir katkısı olan telif için bk. Esra Atmaca, *Kara Veba Memlükler'de Salgın ve Toplum* (749/1348-49) (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2021); Ayrıca Kara vebanın Avrupa'ya etkisini incelemek için bk. Tolgahan Karaimamoğlu, *Kara Ölüm Ortaçağ Dünyasını Yok Olmanın Eşiğine Getiren Veba* (İstanbul: Kronik Kitap, 2022).

Endülüslü tarihçi ve devlet adamı Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'in telif ettiği *Mukniatü's-sâil ani'l-marazi'l-hâil*, 749/1349 yılında Endülüs ve civarında yaşanan veba salgınının ortaya çıkışını, yayılışını ve hastalıktan korunma yollarını detaylı biçimde anlatmaktadır.²⁷ Aynı müellifin Merînî Sultanı Ebû Sâlim İbrâhîm için Fas'ta iken yazdığı *Amelü (A'mâlû) men tabbe li-men habbe* adlı eseri, hastalıkların sebepleri, teşhis ve tedavileri ile diyet konularını içermekte; organ sağlığına dair ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Eser, bazı kavram açıklamalarıyla birlikte Maria Concepcion Vazquez de Benito tarafından 1972'de neşredilmiş ve eserin bir kısmı da İspanyolca'ya çevrilmiştir.²⁸

Sonuç olarak Merînî Dönemi'nde, Mağrib'de tıp ilminin gelişimi için gözle görülür çabalar sarfedilmiştir. Nitekim tıp ilminin gelişimi için özellikle Karaviyyîn Camii'nde tıp tahsiline kürsüler tahsis edilmiştir. Hastaneler başta olmak üzere tıp alanındaki eserleriyle birlikte kurumsallaşma yaşanmış; sultanların desteğiyle hastaneler, sosyal hayatın merkezinde yer almıştır. İnşa edilen çok sayıdaki hastane sayesinde halkın sağlık hizmetlerine ulaşması kolaylaştırılmıştır. Hastane inşa ve hizmetleri için kurulan vakıflar ise bu hizmetleri desteklemiş ve hizmetlere süreklilik kazandırmıştır.²⁹

2. Mağrib'de Hastalıklar, Tedavi Yöntemleri ve Oluşan Sağlık Kültürü

2.1. Hastalıklar

Mağrib coğrafyasında görülen hastalıklar arasında *marazü'l-havânîk* (krup) dikkat çekmektedir. Bu hastalık boğulma hissi, nefes darlığı, yutkunma güçlüğü, gözlerin dışarı fırlaması ve boyun-yüz şişmeleri gibi belirtilere sahipti. *Nikris (gut)* hastalığı da bölgede yaygındı. Bu hastalığın yaygın oluşunda aşırı içki içilmesi, zeytin ve sert yiyeceklerin yoğun tüketimi sebep olarak gösterilmektedir. Kaynaklarda tedavisinin olmadığı belirtilen *dâü'l-idâl* hastalığı ise hastanın konuşma, görme ve hareket etme yetilerinin kaybolmasına sebep olmaktadır. *el-Mi'de* terimiyle ifade edilen çeşitli ishal ve bağırsak rahatsızlıkları, sindirim bozuklukları ve hazımsızlık bölge halkı arasında sık görülmekteydi.³⁰ *el-İfrenç (Frengi)* ise kaynaklarda özellikle Yahudiler arasında gayrimeşru ilişkiler sonucu yayıldığı düşünülen bir hastalıktır. Bunun yanında *dâü'z-zarb* denilen ve şiddetli ishal olarak seyreden hastalık, *dâü'l-ayn* gibi köpek ve fare eti yiyenlerde görülen bir göz hastalığı mevcuttur ki bu kişilerin gözlerinin görmediği belirtilmektedir.³¹ Ayrıca *es-sudâ'* (başağrısı), ve *es-sara'* (epilepsi), cüzzam, siroz, böbrek ve mesane hastalıkları, yatak ıslatma, beyaz gözlülük,³² çocuklarda saç kıran, başta oluşan yaralar³³ yine bölge halkının muzdarip olduğu hastalıklardır. Merînîler Dönemi'nde sıkça rastlanılan hastalıklar arasında yukarıda da bahsedilen *nikris* yanı sıra *zatülcenp* (göğüs zarı iltihabı), *cünûn* (akıl hastalığı), cilt lekeleri ve felç sayılabilir.³⁴ Merînî sultanlarından Sultan Ebû Sâlim'in (ö. 731/1331) *nikris*, Sultan Ebü'l-Hasan'ın (ö. 751/1351) *zatülcenp*³⁵ hastalığından öldükleri bilinmektedir. Dönemin en yaygın ve ölümcül hastalığı ise hiç şüphesiz taun da denilen vebadır. Mağrib ve Endülüs topraklarında çeşitli dönemlerde etkisini

²⁷ İbnü'l-Hatîb, *Makâletü Mukniatü's-Sâil ani'l-Marazi'l-Hâil*, thk. ve tkd. Hayât Kara (Rabat: Dârü'l-Emân, 1436/2015), 7, 58 vd.

²⁸ İbnü'l-Hatîb, *İhâta*, 1/31-66; İbnü'l-Hatîb, *Makâlet*, 9; İbrâhîm Harekât, *el-Mağrib abre't-Târih*, 1-3 (Dârülbeyzâ: Dârü'r-Reşâdî'l-Hadîse, 1405/1984), 2/183; Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/75.

²⁹ Harekât, *el-Mağrib abre't-Târih*, 2/182.

³⁰ İbnü'l-Faradî, *Târihü'l-Ullemâi ve'r-Rüvâti li'l-İlm bi'l-Endelüs*, 104.

³¹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, (1863), 61.

³² Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 6/48.

³³ İmân, *el-Manzûmetü't-Tıbbiyye fî Bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 30.

³⁴ Ali Ceznâî, *Cenâ Zehratü'l-Âs fî Binâi Medîneti Fâs*, thk. Abdülvehhâb b. Mansûr (Rabat: Matbaatü'l-Mülkî, 1411/1991), 34-35; İbn Ebû Zer' el-Fâsî, *Enîsü'l-Mutrib bi-Ravzi'l-Kırtâs fî Ahbâri Mülûki'l-Mağrib ve Târihi Medîneti Fas* (Rabat, Dârü'l-Mansûr, 1972), 396-397; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 7/38-39, 341.

³⁵ İbnü'l-Ahmer, *Ravzatü'n-Nisrîn fî Devoleti Beni Merîn*, thk. Abdülvehhâb b. Mansûr (Rabat: el-Matbaatü'l-Mülkî, 1423/2003), 35-37; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/461-462.

gösteren, hızla yayılan hastalık sosyo-kültürel ve iktisadî hayatı oldukça etkilemiştir. 610/1214 yılında yaşanan büyük salgında çok sayıda ölümden bahsedilmektedir.³⁶ 1346-1353 yılları arasında yaşanan ve tarihe “Kara Veba” olarak geçen salgın ise yalnızca Mağrib ve Endülüs’ü değil Batı Asya, Orta Doğu ve Avrupa ülkelerinin tamamını etkilemiş, salgında çok fazla insan hayatını kaybetmiştir.³⁷ Bu veba Mağrib’de daha çok 1348’de etkili olmuştur. İbn Haldûn (ö. 808/1406), Sultan Ebü'l-Hasan’la Tunus Seferi’ne çıkmış olan âlimlerden çoğunun bu hastalık dolayısıyla hayatını kaybettiğini ifade etmektedir.³⁸ Tâûndan vefat eden bu âlimler arasında fakîh, aynı zamanda Fas kadılığı ve Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi’nde kadiaskerlik yapmış olan Muhammed b. Abdullah İbn Abdunnûr en-Nedrûmî (ö. 748/1348), Muhammed b. Yahyâ İbnü’n-Neccâr et-Tilimsânî (ö. 748/1348), Fas’ta “sâhibü'l-kalemi'l-a’la” olarak tanınan Arapça, dil, edebiyat ve aruzda meşhur olan Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi’nde Divânü'l-inşâ’da görev yapan Abdülmüheymin b. Muhammed b. Abdülmüheymin el-Hadramî (ö. 748/1348)³⁹ sayılabilir. İbn Battûtâ’nın annesi de yine bu büyük veba salgınında vefat etmiştir.⁴⁰ İbnü'l-Hatib, bu hastalığın yayılmasında gıdanın bozulmasını sebep gösterirken,⁴¹ İbn Haldun ise gıdaların içeriğinin bozulmasının yanı sıra artan umran (şehirleşme) sebebiyle havanın bozulmasını, nem ve küfün artmasını vurgulamaktadır.⁴²

2.2. Tedavi Yöntemleri

Mağrib’de hastalıklardan korunma, hastalıkların teşhisi ve tedavisinde tıbbî uygulamalar, devletin tıp kurumlarını desteklemesi sayesinde gelişmiştir. Aynı zamanda ilaç olarak bitkilerin yanı sıra gıdaların, tabiî suların kullanımı da son derece yaygın olmuştur. Özellikle Merinî döneminde bu uygulamalar zenginleşmiştir.

Tâferist Dağı’nda çokça bulunan el-kolyonu’l-harrânî bitkisi, halk arasında ölümcül akrep sokmalarında kullanılmıştır. Narenciye ağacının kabuğu toz haline getirilip zeytinyağıyla macun yapılarak akrep sokmalarındaki acı hafifletilmiş, yaralar iyileştirilmiştir. Bicâye’nin kuzeyinde yer alan ve tırmanması oldukça güç olan dağda bulunan ve ilaç yapımında kullanılan berberîs (diken üzümü), kantaron, sicyos başta olmak üzere birçok bitki bu amaçlar için toplanmıştır. Etrilal bitkisi, ala (cilt hastalığı) tedavisinde, zeytinyağı ve balla karıştırılan argan ise özellikle larvaların yok edilmesinde tercih edilmiştir. Kanamayı durdurmak için balkabağı veya bakla tozu, buz ve soğuk su; yaraları sarmak için kına, kömür, çam reçinesi, kaynar yağ kullanılmıştır.⁴³

Mağrib topraklarında bitki yağları da tedavi yöntemleri arasında yaygın bir şekilde yer almaktadır. Bu yağlar arasında Mağrib’de az da olsa yetiştirilen susamdan elde edilen “şeyrec” sayılabilir.⁴⁴ Yine gül yağının sirkeyle karıştırılarak baş ağrısı tedavisinde; menekşe yağının felç ve sinir hastalıklarında, uyuşukluk ve uykusuzlukta, balgam ve soğuk algınlığında ayrıca balla karıştırılarak yaralarda

³⁶ İbn Ebû Zer’, *ez-Zehîra*, 49.

³⁷ Qiyas Şükürov, *Beni Ahmer Devleti (1232-1492)* (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008), 236; Zehra- Cihâd, *el-Maraz ve'l-Vebâ min Hilâli'l-Müellefâtı't-Tıbbiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 12-20.

³⁸ İbn Ebû Zer’, *ez-Zehîra*, 49; İbn Haldûn, *et-Ta’rif bi-İbn Haldûn ve Rihletühu Garben ve Şarken*, 7. cilde ek olarak (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992), 32-33.

³⁹ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibâs*, 1/302; 2/444-445.

⁴⁰ İbn Battûtâ, *Voyages D’ibn Batoutah*, 4/332.

⁴¹ İbnü'l-Hatib, *Makâlet*, 25.

⁴² İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtade’ ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsârahum min zevî's-Sultânî'l-Ekber* (Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992), 1/376.

⁴³ Zehra-Cihâd, *el-Maraz ve'l-Vebâ min Hilâli'l-Müellefâtı't-Tıbbiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 39-40.

⁴⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/194; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A’sâ fî Sinâ’ati'l-İnşâ*, 1-14 (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısırî, 1340/1922), 5/175.

kullanıldığı belirtilmektedir.⁴⁵ Yağlar yanında çiçek özleri, özellikle gül, menekşe ve karanfil bitkilerinin hem suyu hem de toz hali çeşitli merhemlerin yapımında kullanılmıştır.⁴⁶ Bağırsak sorunlarında, diş ağrılarında ve psikolojik rahatsızlıklarda safrandan yararlanılmıştır. Mağrib halkı yedi yaşını geçmemiş kaplumbağanın etini yedi gün boyunca cüzzam hastaları; deve kuşu yağını çeşitli ağrılar ve sağırılık için kullanmıştır.⁴⁷ Ayrıca Cevher Nehri'nin suyunun özellikleri arasında zikredilen “ilaç yapımında kullanılan yengelinin bol olması”⁴⁸ ifadesinden hareketle bunun da tıbbî sahada kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

Dönemin Endülüs ve Mağrib mutfaklarının yemek çeşitlerini anlatan *Kitabü't-tabîh* adlı eserde yemeklerin sağlıkla ilişkisine dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Mesela aynı anda yenmemesi gereken yiyecekler arasında yumurta ve peynir, balık ve yoğurt sayılmıştır. Ayrıca sindirimi kolay olanlarla zor olanların birlikte tüketilmesinin hem hazımsızlığa hem de geçirmeye sebep olacağı vurgulanmış, açken ve yeme iştahı varken hazmı kolaylaştıracak herîse, püre, dana eti vs. yenilmesi tavsiye edilmiştir.⁵⁰ Yine dönemin yemek kitabı müelliflerinden Tüçibî, yemeklerde kullanılan baharatlardan kâfûrun bedene kuvvet ve zindelik verdiği bilgisini aktarmıştır.⁵¹

Tabîî kaynak suları, bazı nehirler, hamamlar, hâmmeler (kaplıca) tedavi ve hıfzı's-sıhha merkezleri olmuştur. Felç, cüzzam ve ateşli hastalıklarda doğal sular ve hamamlardan önemli ölçüde faydalanılmıştır.⁵² Merînî Dönemi meşhur tabîbi Ceznâî bu hususta Fas'taki Cevher Nehri'nin suyunun tatlılığını, hafifliğini, yazın serinliğini, kışın sıcak oluşunu vassafettikten sonra bu suyun hazmı kolaylaştırdığını, mesane taşlarını düşürdüğünü, vücuttaki bitleri arındırdığını belirtmiştir.⁵³ Ceznâî'nin nehrin suyunu bu şekilde vasfı da halkın kaynak sularına ilgisini artırmıştır.

Merînî sultanlarının imâr faaliyetleri arasında hemen her yerde yaptırdıkları hamamlar ve halkın hem yıkanmak hem de tedavi amaçlı gittikleri kaplıcalar oldukça önemlidir. Örneğin Sultan Ebû Yûsuf, hemen her şehre hamamlar yaptırmış, medreselere su getirtmeyi ihmal etmemiştir. Sultan Ebû İnân ise 1350-1356 yılları arasında Fas'ta yaptırdığı “el-Medresetü'l-Bû İnâniyye”nin yanına bir hamam yaptırmıştır. Yine Sultan Ebû İnân'ın Vâdî Hıms yanında yaptırdığı Mütevekkile Zâviyesi'ne sahrîc (su deposu) ve abdesthane yaptırdığı bilinmektedir.⁵⁴

Yemeklerden sonraki temizlikle ilgili olarak İbnü'l-Hatîb'in, Merînî döneminde geldiği Mağrib'de bir Berberî kabilesi olan Hintâte'ye misafir olduğu esnada edindiği izlenimler önem arz etmektedir. Buna göre İbnü'l-Hatîb'in misafir olduğu kabilenin yemek ikramından sonra misafirlerin ellerini yıkaması için hizmetçiler tarafından bakır ibriklerle su getirilmesi, temizliği önemsediklerini göstermektedir.⁵⁵

⁴⁵ Meçhûl, *el-Eğdiye ve'l-Edviye*, 452.

⁴⁶ İmân, *el-Manzûmetü't-Tıbbiyye fî Bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 35.

⁴⁷ Zehra-Cihâd, *el-Maraz ve'l-Vebâ min Hilâli'l-Müellefâtî't-Tıbbiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 41.

⁴⁸ Ceznâî, *Zehratü'l-Âs*, 34-36; Hasan el-Vezzân el-Fâsî, *Vasfu Ifrikiyye* (Fransızcadan Arapçaya trc. Muhammed Haccî-Muhammed el-Ahmar) (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1983), 301.

⁴⁹ et- Tüçibî, *Fadâletü'l-Huvân fî Tayyibâtî't-Ta'âm ve'l-Elvân Sûratün min Fenni't-Tabh fi'l- Endelüs ve'l-Mağrib fî bidâyeti asri Beni Merîn*, thk. Muhammed b. Şakrûn (Beyrut: Dârü Garbi'l-İslâmî, 1984), 30-31; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/194; Kalkaşendî, *Subh*, 5/175.

⁵⁰ Meçhûl, *Kitâbü't-Tabîh*, 40, 76.

⁵¹ Gözütok Tamdoğan, *Mağrib'in Unutulan Hanedanı Merînîler*, 368.

⁵² İmân, *el-Manzûmetü't-Tıbbiyye fî Bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 35.

⁵³ Ceznâî, *Zehratü'l-Âs*, 34-35.

⁵⁴ Ceznâî, *Zehratü'l-Âs*, 35; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 162-163; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-Nisrin*, 27-28;

⁵⁵ İbnü'l-Hatîb, İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-Tayf: Riḥlât fî'l-Mağrib ve'l-Endelüs 1347-1362*, thk. Ahmed Muhtâr Abbâdî (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabîlî'd-Dirâsât, 2003), 113- 117.

Bu hususta Muvahhidler döneminde sadece Fas'ta zeytinyağından sabun yapılan kırk yedi sabun atölyesinden bahsedilmesi son derece önemli bir örnektir.⁵⁶

Tüccibî'nin yemek tarifleri sonrasında eklediği "el-gâsûlât" bölümünde sunulan temizlik maddelerinin, sabunların ve diş macunlarının öncelikle halkın zengin ve müreffeh kesimi tarafından yaygın kullanılmış olacağı düşünülse de Merînîlerde uygulanan temizlik yöntemlerini ve çeşitliliğini göstermektedir.⁵⁷

Mağrib toplumunda velilere ve sâlih bilinen kimselere tedavi amacıyla gitme, hastalıkların şifası için onların dualarına önem verme, türbe ziyareti yaygın gelenekler arasındadır. Bu da maddî tedavi yolları yanı sıra ruhânî/manevî tedavinin de hastalıklarda başvurulmuş bir yöntem olduğunu göstermektedir.⁵⁸

Sonuç

Kuzey Afrika İslâm devletleri arasında yer alan ve yaklaşık üç asır Mağrib topraklarında hüküm süren Merînîler sadece siyâsî ve askerî değil sosyo-kültürel ve iktisadî açıdan da bölgede kalıcı izler bırakmışlardır. İlmî ve kültürel faaliyetleri destekleyen Merînî sultanları, ilim ehlini gerek ilim tedrisine gerekse ilmî rihlelere teşvik etmişler, kendilerine kalan mirası zenginleştirmişlerdir. Nitekim bu dönem, önemli devlet ve ilim adamlarından İbn Haldûn, İbnü'l-Hatîb ve İbn Battûta'nın da çeşitli açılardan desteklediği ve onların tecrübe ve kabiliyetlerinden istifade edildiği bir dönem olmuştur. Yine Merînî sultanlarının medreselerde tıp tahsili için imkânlar hazırlamaları, hemen her şehirde hastaneler inşa ettirmeleri, bu hastaneleri vakıflarla desteklemeleri söz konusu olmuştur. Merînî dönemi tıp alanındaki gelişmelere Meşrik'in etkisi olduğu gibi; Endülüs'ün zengin ilmî birikiminden istifade edilmesi de büyük rol oynamıştır. Tüm bu ilmî ortamlar ve imkânlar sonucunda tıp medreselerinde eğitim, eserlerin yazılması, ilaçların yapılması, sağlık hizmetlerinin kurumsallaşmasını mümkün kılmıştır. Bunun yanı sıra Merînî Dönemi'nde sağlığın önemli unsuru temizlik için suya ulaşımın kolaylaştırılması, birçok mekânın suyunun bulunması, tabîi su kaynaklarının sağlık alanında kullanılması Mağrib topraklarında oluşan sağlık kültürünü geliştirmiştir.

⁵⁶ Tüccibî, *Fadâletü'l-Huvân*, 277.

⁵⁷ Tüccibî'nin eserinde yer alan diş macunu tarifi şu şekildedir:

Sınâb (hardal) bitkisiyle diş macunu:

"Bir ölçü iyi sınâb ezilerek suyu sıkılır, balla macun hâline getirilir. Sonra ıslatılmış örtülere parçalar hâlinde konulup iki üç gün bekletilir. Yumuşamış olan macun bir gün daha kurutulur." Bk., Tüccibî, *Fadâletü'l-huvân*, 277.

⁵⁸ Örnekler için bk. Ebû Abdullah b. Muhammed et-Temîmî el-Fâsî, *el-Müstefâd fî Menâkibi'l-Ubbâd bi-Medineti Fas ve mâ Yelîhâ mine'l-Bilâd*, thk. Muhammed eş-Şerîf (Titvan: Menşûrâtü Külliyyeti'l-Âdâb ve'l-Ulûm, 2002).

Kaynaklar/References

- Abattouy, Muhammed. "Dirâsetü'l-vebâ ve sübülü't-teharrur minh". *Mecelletü'l-evbie fi't-tıbbi'l-Arabî ve fi't-târîhi's-sekâfi ve'l-ictimâî*, 22 (2022), 1-29.
- el-Arabî el-Hattâbî, Muhammed. *el-Eğdiyetü ve'l-edviyetü inde müellifi'l-Garbi'l-İslâmî*. Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, ts.
- el-A'racî, Nidâl Müeyyed. *ed-Devletü'l-Merîniyye alâ ahdi's-Sultan Yûsuf b. Ya'kûb el-Merîni (685-706/1286-1306)*. Câmiatü Musul, Yüksek Lisans Tezi, 1425/2004.
- Atmaca, Esra. *Kara Veba Memlûkler'de Salgın ve Toplum (749/1348-49)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Bin Aslûn Zehra-BelHezîl Cihâd. *el-Maraz ve'l-vebâ min hilâli'l-müellefâti't-tıbbiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî el-karneyn: (4-8h/10-14m)*. Cezair: Teati Camiatü İbn Haldûn, Yüksek Lisans Tezi, 2020-2021.
- Ceznâî, Ali. *Cenâ zehratü'l-âs fi binâi medîneti Fâs*. thk. Abdülvehhâb b. Mansûr. Rabat: Matbaatü'l-Mülkî, 1411/1991.
- Fırat, Nurullah. "Abbâsîler'de Büveyhî Hâkimiyeti Sonuna Kadar Bağdat Merkezli Sağlık Kuruluşları", *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2024),1-10.
- Gözütok Tamdoğan, Zehra. *Mağrib'in Unutulan Hanedanı Merînîler (592-869/1196-1465)*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- el-Hallâbî, Abdüllatif. *el-Hıref ve's-sanâî' ve edvâruhe'l-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye bi-medîneti Fas hilâle's-asreyn el-Merînî ve'l-Vattâsî (669-960/1270-1550)*. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2011.
- Harekât, İbrâhîm. *el-Mağrib abre't-târîh*. 1-3. Dârülbeyzâ: Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîse, 1405/1984.
- Harîrî, Muhammed İsâ. *Târîhü'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-asri'l-Merînî (610/1213-869/1465)*. Kuveyt: Dârü'l-Kalem, 1408/1987.
- İbn Cülcül. *Tabakatü'l-etibba ve'l-hükemâ*. nşr. Fuâd Seyyid. Beyrut: by., 1985.
- İbn Ebû Zer' el-Fâsî. *ez-Zehîratü's-seniyye fi târîhi'd-Devleti'l-Merîniyye*. Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972.
- İbn Ebû Zer' el-Fâsî. *Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kirtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târîhi medîneti Fas*. Rabat, Dârü'l-Mansûr,1972.
- İbn Haldûn. *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve rihletühu garben ve şarken*, 7. cilde ek olarak. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992.
- İbn Şakrûn, Muhammed b. Ahmed. *Mezâhirü's-sekâfeti'l-Mağribiyye*. Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekafe, 1985.
- İbnü'l-Ahmer. *Ravzatü'n-nisrîn fi devleti Benî Merîn*. thk. Abdülvehhâb b. Mansûr. Rabat: el- Matbaatü'l-Mülkî, 1423/2003.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin. *Makâletü Mukniatü's- sâil ani'l-marazi'l-hâil*. thk. ve tkd. Hayât Kara. Rabat: Dârü'l-Emân, 1436/2015.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin. *Hatratü't-tayf: rihelât fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs 1347-1362*. thk. Ahmed Muhtâr Abbâdî. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabîli'd-Dirâsât, 2003.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin. *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*. thk. Muhammed Abdullah İnân. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1393/1973.
- İbnü'l-Kâdî. *Cezvetü'l-iktibâs fi zikri men halle mine'l-a'lâm bi'l-medîneti Fas*. Rabat: Dârü'l Mansûr, 1973.

- Îmân, Yahluf. *el-Manzûmetü't-tıbbiyye fî bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî mine'l-karn 2 h. ilâ gâyeti'l-karni 8 h./ 8-14m.* Cezair: Camiatü 8 May 1945 Guelma, Yüksek Lisans Tezi, 2016-2017.
- Kâhya, Esin. "Zehrâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/189-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Karaimamoğlu, Tolgahan. *Kara Ölüm Ortaçağ Dünyasını Yok Olmanın Eşiğine Getiren Veba*. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- Keleş, Hilmi. "Endülüs'te Tıp Bilimi". *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2022), 54-75.
- Kennûn, Abdullah. *en-Nübûşü'l-Mağribî fî'l-edebi'l-Arabî*. Beyrut: Dârü'l-Kitâb, 1961.
- Mâhî, Ali Hâmid. *el-Mağrib fî asri's-Sultan Ebî İnân el-Merînî*. Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribî, 1986.
- Müellifi Meçhul. *el-istibsâr fî acâibi'l-ebâr*. thk. Sa'd Abdülhamîd Zağlûl. Dârülbeyzâ, 1985.
- en-Nümeyrî, İbnü'l-Hâc. *Feyzü'l-ubâb ve ifâdâtü kıldâhi'l-âdâb fî hareketi's-sâideti ilâ Kosantîne ve'z-Zâb*. thk. Muhammed İbn Şakrûn. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- es- Selâvî. *Kitâbü'l-İstiska li-ahbâri'l-garbi'l-İslâmî*. thk. Muhammed ve Ca'fer en-Nâsirî. Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1954.
- Şükürov, Qiyas. *Beni Ahmer Devleti (1232-1492)*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.
- et-Temîmî el-Fâsî, Ebû Abdullah b. Muhammed. *el-Müstefâd fî menâkibi'l-ubbâd bi-Medineti Fas ve mâ yelîhâ mine'l-bilâd*. thk. Muhammed eş-Şerîf. Titvan: Menşûrâtü Külliyyeti'l-Âdâb ve'l-Ulûm, 2002.
- et- Tücbî. *Fadâletü'l-huvân fî tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân sûratün min fenni't-tabh fî'l- Endelüs ve'l-Mağrib fî bidâyeti asri Beni Merîn*. thk. Muhammed b. Şakrûn. Beyrut: Dârü Garbi'l-İslâmî, 1984.
- el-Ubûdî, Câsim- Tomar, Cengiz. "İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/74-76.
- Venşerîsî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî. *Miyarü'l-mu'rib ve'l-Camii'l-Mağrib 'an fetâvâ ehli İfrîkiyya ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. tahric eden Muhammed Haccî v.dğr. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1401/1981.
- el-Vezzân. Hasan. *Vasfu İfrîkiyye*. Fransızca'dan Arapça'ya trc. Muhammed Haccî-Muhammed el-Ahdar. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.